

DERİN EKOLOJİ AKIMININ TÜRK EDEBİYATINA ETKİLERİ

Halil İbrahim ÜNSER

Özet

Ekolojik sorunların beraberinde getirdiği olumsuzluklar arttıkça ve görünür hâle geldikçe bu durumun çeşitli alanlardaki yansımalarında bir fazlalaşma yaşanmıştır. Edebiyat da yıllar içerisinde bu yansımanın gerçekleştiği alanlardan birisi olagelmıştır. Bu çalışmanın amacı, edebiyat ve çevre ilişkisini öne çıkaran çevreci akım içerisindeki “derin ekoloji” akımına ve kurmaca metinlerin ekolojik okumasını yapan ekoeleştiri kavramına odaklanarak söz konusu yaklaşımların Türk edebiyatındaki etkilerini tespit edebilmektir. İnsanın çevreyi tahrip ederek doğaya zarar vermesi ve bunun yansımaları, 20. ve 21. yüzyıl edebiyatının önemli konularından biridir. Derin ekoloji akımından sonra çevreci edebiyat sadece insanın doğadaki yerini sorgulamakla kalmamış, insan dışı varlıkları da ele almış ve araştırmıştır. Derin ekoloji akımının getirdiği farkındalık aynı zamanda ekoeleştiriye doğurmuştur. Ekoeleştiri çevreye yönelik hem bireysel hem de toplumsal bilinçlenmeyi edebiyat aracılığıyla sağlamayı amaçlar. Edebiyatın bu durumu amaç edinmesiyle birlikte “çevreci eleştiri” kavramı belirmiştir. Çalışmada, çevreci akımların kaynaklarına, konusuna ve yöntemine ilişkin genel bir değerlendirme yapılacaktır. Öncelikle çevreci akımların beslendiği görüşlerden biri olan “derin ekoloji” kavramı ayrıntılarıyla ele alınacak, sonrasında ekoeleştiri kavramına yoğunlaşılacak ve Türk edebiyatında çevrecilik ve derin ekolojinin izleri tespit edilecektir. Türk edebiyatı ürünleri kapsamında ekolojik bunalım, ekoeleştiri ve derin ekoloji arasında bağlantı kurularak kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilen başka bir çalışmaya rastlanmadığından dolayı böylesine bir incelemenin bu çalışmanın özgün yönü olduğu ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: çevrecilik, ekoeleştiri, çevreci eleştiri, derin ekoloji, Türk edebiyatı

THE EFFECTS OF DEEP ECOLOGY ON TURKISH LITERATURE

Abstract

As the consequences of environmental problems have increased and become more and more apparent, there has been an increase in the reflections on this situation in various fields. Literature has also been one of the fields where this reflection has been realized over the years. The aim of this study is to determine the effects of “deep ecology” which is a part of the environmentalist movement that emphasizes the relationship between literature and the environment, and of ecocriticism, which makes the ecological reading of fictional texts, in Turkish literature. Man's damage to nature by destroying the environment and its reflections are one of the important subjects of 20th and 21st-century literature. After the deep ecology movement, environmental literature not only questioned the place of human beings in nature but also* discussed and researched non-human beings. The awareness brought by the deep ecology movement also gave birth to ecocriticism. Ecocriticism aims to provide both individual and social awareness of the environment through literature. The concept of “environmental criticism” emerged as a result of the approaches that emerged with literature's aiming at this situation. In this study, a general evaluation will be made of the sources, subject and method of environmentalist movements. First of all, the concept of “deep ecology”, which is one of the views fed by environmentalist movements, will be discussed in detail, and then the concept of ecocriticism will be focused on. The reflections of deep ecology and ecocriticism in Turkish

* Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: halil.unser@kapadokya.edu.tr

literature will be discussed and their traces will be determined. It can be stated that such an enquiry is the unique aspect of this study since there is no other study that has been carried out comprehensively by establishing a connection between ecological crisis, ecocriticism and deep ecology within the scope of Turkish literary works.

Keywords: environmentalism, ecocriticism, environmental criticism, deep ecology, Turkish literature

Giriş

2020 yılında UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) tarafından açıklanan *İnsani Gelişme Raporu*'nda, ekolojik problemlerin gittikçe derinleştiği belirtilmiş ve geri dönülemez bir hâl alacağı öngörüsü vurgulanmıştır. *Önümüzdeki Sınır: İnsani Gelişme ve Antroposen* başlığını taşıyan bu raporda “gezegenin geleceğini şekillendiren baskın kuvvet”in insan olduğu düşüncesini içeren, Antroposen isimli yeni bir jeolojik çağa girildiği yönündeki düşünce hatırlatılmış, Covid-19 pandemisinin, sayısız doğal tehlikeyi su yüzüne çıkardığı ve gerekli önlemler alınmazsa bir taraftan hastalıkların ve yeni virüslerin artacağı, diğer taraftan da doğanın kendini yenileme gücünün iyice azalacağı öngörüsü paylaşılmıştır. Buradan hareketle ise çevreci düşüncenin her geçen gün dünya gündemine daha fazla girmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹

Günümüzde ekolojik bunalımın derinleşmesine koşut olarak doğaya yönelik insan davranışlarının sorgulandığı ve doğanın korunması için özel çabaların sarf edilmesi gerektiğine yönelik düşüncelere ilişkin söylem birliği genişlemektedir. İnsanın doğaya verdiği tahribatın sonuçları görünür oldukça toplumlarda eş zamanlı olarak çevreci hareketler de kuvvetlenmektedir. Kentleşme ile ortaya çıkan tüketim toplumunda ev ve sanayi atıklarının ciddi bir sorun hâline gelmesi, enerji ihtiyacının artmasıyla kontrolsüz karbon salımı gibi nedenlerle doğal denge oldukça bozulmuştur. Bu bozulmaya tepki olarak çevreci bilinç oluşmuş ve gelişmiştir. Türkiye'nin gelişmiş ülkelerle eş zamanlı olarak sanayileşmemesinin, sanayileşmeye bağlı doğa tahribatını da geciktirdiğini ifade etmek mümkündür. Sanayileşme hızının artmasıyla beraber ise -tabii dünyadaki ekolojik bilincin yaygınlık kazanmasının da etkisiyle- Türkiye'de de ekolojik bunalıma ve çevre sorunlarına yönelik çalışmalar artma eğilimine girmiştir. Böylelikle ekoloji, edebiyat alanında da varlığını hissettiren bir olgu hâline gelmiştir (Kardaş, 2021, s. 92).

Alman biyolog Ernst Haeckel tarafından 1862 yılında ilk defa kullanılan çevre bilimi (*ecologie*) sözcüğü, canlılar ve doğa arasındaki ilişkiyi araştırmaya hizmet etmiş ve “yerleşim bilimi” olarak algılanmıştır. Çevre sorunlarının ortaya çıkmasıyla beraber ise insan-doğa ilişkisini hedefine oturtan ve bugünkü anlamına ulaşmış olan ekoloji varlık kazanmıştır. Bu çerçevede 1970'lerde Batı'da çevre sorunlarına dair

¹ Detay için bkz. <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/2020-insani-gelistme-raporu>

bir duyarlılığın oluşması ve kurumsallaşması önemli bir dönüm noktası olmuştur (Topçu, 2019, s. 14).

Yaklaşık iki yüz yıllık geçmişi olan sanayileşme, makineleşmeyi ve fabrikalaşmayı ekonomik sistemin merkezine yerleştirmiştir. Bu ekonomik sistemin kurumsallaşmasıyla çalışma hayatında ve gündelik rutinlerde ortaya çıkan değişimler, sosyolojik dönüşümlere neden olmuştur. Eğitim, sağlık, ulaşım gibi toplumsal ihtiyaçlar ve modernleşme ile yerleşen tüketim kültürü, doğa tahribatının gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır (Bauman, 1999, s. 16-58). Artan tahribat ve bunun bilim insanları tarafından tespit edilmesi, çevrenin ve doğanın korunması hedefine odaklanmış çeşitli uluslararası girişimlerin hayata geçirilmesini beraberinde getirmiştir. Bilimsel alanda ortaya çıkan farkındalığın siyasi ve toplumsal alana taşınmasına işaret eden bu gelişmeler, nihayetinde edebî eserlere de yansımıştır.

Çevreci düşünce ile edebiyat arasında ortaya çıkan bu bağ, toplumdaki ekolojik bilinç açısından zaman içerisinde önemli hâle gelmiştir. Türk edebiyatında çevreci olarak değerlendirilebilecek eserler de bu açıdan incelemeye değer bir nitelik arz ederler. Henüz başlangıç aşamasında olan ve eko-edebiyat olarak isimlendirilebilen bu edebî tür hem edebiyattaki dinamizm ve çeşitlilik hem de ekolojik bilincin toplumda yerleşmesi açısından kritik bir konum işgal edebilecektir. Bu açıdan kurmaca metinlerin ekolojik açıdan ele alınmasına işaret eden ekoeleştirici de dikkate değerdir. Doğa ve kültürün iç içe geçmesiyle birlikte, çevreyle bağlantılı tüm krizlerin içinde bulunduğu bir metni, edebiyat daha dikkat çekici bir hâle getirmektedir. Bu metinleri yorumlamak ise ekolojik hikâyeleri daha iyi anlamaya ve onun gerçekliği ile daha bilinçli bir şekilde etkileşim kurmaya yardımcı olmaktadır. Yani denilebilir ki ekoloji ile edebiyat arasındaki tek bağ ekolojik bilinci/sorunları konu eden yeni eserler olmayıp ekoeleştirici, eski tarihli kimi metinlerin ekolojik bakış açısıyla yorumlanması yoluyla söz konusu bağı canlandırıcı bir etkiyi beraberinde getirebilmektedir.

Bu çalışmada Türk edebiyatındaki çevreci olarak değerlendirilebilecek olan metinlerin derin ekoloji yaklaşımıyla ilişkilendirilebileceği, derin ekoloji akımının özelliklerini barındırdığı savunulmaktadır. Böylelikle çerçevede özellikle 1980 öncesi çevre duyarlılığı olan edebî metinlerle 1980 sonrası yazılan çevreci metinler arasındaki ideolojik dönüşümün derin ekoloji yaklaşımıyla anlamlandırılabilirliği düşünülmektedir. Böylelikle ekoeleştiricinin ve derin ekoloji yaklaşımının Türk edebiyatına yansımaları ele alınarak edebiyatımızda çevrenin konu edinilmesinden çevreci edebiyata dönüşümünün ideolojik altyapısı çözümlenmeye çalışılacaktır.

Derin Ekoloji

Derin ekolojiye göre insanın içinde yaşadığı doğadaki diğer varlıklara bir üstünlüğü, önceliği ya da insan olduğu için sahip olabileceği ayrıcalıkları ve fazladan hakları yoktur. İnsan yerine lekelenmemiş, müdahalenin gözlemlenmediği

doğa ve onun ilkeleri temel alınmalıdır (Toska, 2017, s. 74). Derin ekoloji, doğaya atfettiği içsel değer dolayısıyla radikal bir yaklaşım olarak görülebilir. Uzun vadede dünya nüfusunun azaltılması savunusu da bu kapsamda değerlendirilebilir. Derin ekolojistler, gelişmekte olan ülkelerde azalan tarım alanları ve ormansızlaştırma ile gelişmiş ülkelerde sera gazı salımları ve ev atıklarının çokluğu üzerinden ölümcül sonuçların ortaya çıkacağını savunmaktadırlar. “Sığ” ekolojik yaklaşımların doğaya faydacı bir bakış sergileyerek insan yararına doğayı korumaya dönük düşüncelerini eleştiren derin ekoloji, “doğadaki içsel değerlerin tanınmasını” (Garrard, 2016, s. 43) öngörür. Ödüllü derin ekolojist şair Gary Synder, ekosferdeki tüm canlılar ve türler için insan ve doğa arasındaki ikiciliğin yok edilmesini talep eder. Bu yaklaşımının mistik bir yanının olduğu da gözlerden kaçmamalıdır. Derin ekolojinin teorisyeni Arne Naess, derin ekoloji platformunun sekiz temel maddesini şöyle tanımlamıştır (Naess, 1994, s. 14-16):

- “1. Yeryüzündeki bütün insanların ve insan olmayan yaratıkların gelişip serpilmesinin doğal, içsel bir değeri vardır. Bu değerler, insani-olmayan dünyanın insan amaçları bakımından yararlı olmasından bağımsız olarak var olurlar.
2. Yaşam biçimlerinin zenginliği ve çeşitliliği bu değerlerin gerçekleşmesine katkıda bulunur ve ayrıca kendi başlarına bir değerleri vardır. Burada zenginlik derken kastettiğimiz, her türlü yaşam biçiminin bol miktarda var olmasıdır. Yeryüzündeki yaşamı durmadan çoğaltmak durumundayız. Bu anlamıyla doğanın ıssız köşeleri de canlı varlıktır, nehirler de. (...) yaşamın çoğulluğu kendi başına iyi olan bir şeydir. (...)
3. İnsanların kendi hayati gereksinimlerini gidermekten öte bu çeşitliliği ve farklılığı azaltmaya hakları yoktur. (...)
4. İnsanların ve kültürlerinin rahatça gelişmesi için insan nüfusunun ciddi ölçüde azalması gerekir. Tabii insanların dışındaki yaratıkların nüfusunun azalması da gereklidir. (...)
5. Bugün insanlar, insanın dışındaki dünyaya aşırı derecede müdahale etmekte ve durum gittikçe de kötüleşmektedir.
6. Onun için politikaların değiştirilmesi gerekmektedir. Değişen politikalar temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapılarımızı etkileyecektir. (...)
7. Davranışlarımızdaki değişiklikler, yaşam standardımızı durmadan yükseltmekle uğraşmaktan vazgeçip yaşam niteliğinin değerini anlamamızı sağlayacaktır. O zaman kocaman ile büyük arasındaki farkı çok daha bilinçli olarak görebileceğiz. (...)
8. Yukarıda dikkat çektiğim noktaları benimseyenler, dolaylı ya da dolaysız olarak, gereken değişikliklerin gerçekleşmesine katkıda bulunacaklardır.”

Arne Naess’in 1973 yılında yayımlanan “*The Shallow and the Deep: Long Range Ecology Movement: A Summary*” başlıklı eserinde ortaya çıkan derin ekoloji kavramının yukarıda belirtilmiş olan ilkeleri, 1984 yılında saptanmış ve derin ekoloji ideolojik bir görünüme dönüşmüştür (Çüçen, 2017, s. 6). Bu ilkeler genel

itibarıyla insan dışı yaşamın tahrip edilmesine tepki olarak okunabilir. Doğadaki çeşitliliğin, insanın yaşamsal gereksinimlerini karşılamanın çok ötesine geçen faaliyetleriyle azalması, açık bir şekilde eleştirilmektedir. Bu eleştiri, dünya üzerindeki insan nüfusunun fazla olduğu ve azalması gerektiği fikrine kadar ilerletilmekte ve sonuç olarak ideolojik bir görünüm kazanmaktadır.

Derin ekoloji felsefesinde insanın doğa ile ilişkilerinin ve doğa algısının sorgulaması gerektiğine inanan Naess'in yaklaşımının kaynağında Budizm, Taoizm, Şamanlık gibi Doğu kaynaklı dinler ve mitler yer alır. Bu açıdan derin ekoloji, kaynağı Batı olmayan geleneklere duyulan saygının ifadesini içermektedir (Dindar, 2012, s. 66). Derin ekolojinin doğayı anlamlandırırken beslendiği felsefi, dinî ve mistik akımların ortak özelliği, insanı doğadan ayrı ve üstün tutmayan bakış açısıdır. Bunun en dikkat çekici örneğini dünyadaki her varlığın bir ruhu olduğuna ve bu varlıkların da çevreleri ile iletişim içinde olduğuna inanılan *animizm*de (canlılık) görmek mümkündür. Animizme göre, dünyadaki her canlının bir ruhu vardır. Taş, nehir, ağaç gibi doğadaki bütün varlıkların hepsi canlı bir ruha sahiptir. Varlık ile ruh arasındaki bu ilişki ise süreklidir (Güller, 1995, s. 159). Doğanın da bir ruhu olduğuna inanılan şu durumda, doğaya ve doğadaki her varlığa saygı duyması ve uyum içinde yaşaması insana öğütlenir. Bu düşünceye göre doğaya bağımlı olan insan da doğal kaynakları sadece yaşamsal ihtiyaçları doğrultusunda kullanarak ekolojik dengeyi korur. Doğayla sürekli iletişim hâlinde olduğu ve doğaya saygı duyduğu için insan, ona zarar verecek bir davranışta bulunamaz.

Derin ekolojide insanlar doğaya karşı veya doğadan üstün değil, doğanın bir parçası olarak görülür. İnsan kaderi ise doğa üzerinde egemenlik kurma ve denetleme biçiminde değil insanın bilinçli olması, düşünme yeteneği taşımasıyla belirlenmektedir. Dolayısıyla tüm canlılar sömürülecek, yönlendirilecek veya korunacak kaynaklar değil, bizatihi kendi başlarına değerlidir. Derin ekoloji felsefesinde ve ekoeleştiriye önemli bir ortaklık, insan merkezlikten uzaklaşmak olarak karşımıza çıkmaktadır (Toska, 2017, s. 86). Serpil Oppermann, ekoeleştirisinin ortaya çıkmasını sağlayan gelişmeleri belirtirken derin ekolojiyi de zikreder ve bu durumu şu şekilde açıklar (2012a, s. 20-21):

“Doğadaki her şeyin birbirine bağımlılığı ilkesine dayanan Derin ekoloji akımının etkisi halen sürmektedir. Derin ekoloji, doğanın insan tarafından ötekileştirilmesini, insanın kendisini doğadan ayrı ve üstün bir konumda değerlendirmesini ve doğanın hammadde kaynağı olarak bilinçsizce sömürülmesini eleştirir.”

Arne Naess, “derin ve sığ ekoloji” ayırımına giderek derin ekolojiyi daha sağlam temeller üzerine oturtma yoluna gitmiştir. Sığ ekolojiyi, gelişmiş ülkelerdeki insanların sağlığı ve refahı için geliştirilen çevreci bir hareket olarak görmüş; kirlilik ve kaynakların tükenmesine karşı bir mücadele aracı olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla sığ ekolojinin insan merkezli bir bakışa sahip olduğu ima edilmiştir. Bu yönüyle sığ ekoloji, insana doğaya hükmetme hakkı tanımakta ve doğayı cansız bir varlık olarak görmektedir. Doğanın başlı başına bir değer

olduğu düşüncesinden ziyade araçsallaştırılmış bir nesne olduğu genel kabulü mevcuttur. Bu nitelik, sığ ekolojinin “aydın despotizminin” bir türü olarak algılanmasına hizmet etmiştir. Oysaki derin ekoloji, doğal ve toplumsal hayatta büyük çaplı değişikliklerin olması gerektiğini savunmaktadır (Yaylı ve Çelik, 2011, s. 371).

Edebiyata Yansımalar: Ekoeleştirir

Derin ekoloji akımı, edebiyatta çevreci eleştirinin gelişimini beraberinde getirmiştir. 1978 yılında William Rueckert, “*Edebiyat ve Ekoloji*” başlıklı makalesinde “ekoeleştirir” kavramını ilk defa kullanmış ve bunu “ekolojinin ve ekolojik kavramların edebiyat çalışmalarına uyarlanması” olarak tanımlamıştır (Rueckert, 1996, s. 107). Fakat ekoloji çalışmalarının akademik dünyada karşılık bulması, 1992 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nin Nevada Eyaleti Reno kentinde kurulan ASLE (Association for the Study of Literature and Environment) [Edebiyat ve Çevre Çalışmaları Derneği] ile olmuştur (Oppermann, 2012a, s. 10-11). Bu gelişmelerle birlikte Amerika’daki üniversitelerde çalışılmaya başlayan ekoeleştirir, özellikle Cheryl Glotfelty’in çalışmalarıyla güçlenmiştir. Glotfelty, *The Ecocriticism Reader*’ın (Glotfelty ve Fromm, 1996) girişinde ekoeleştiririnin tanımına gitmiştir. Ona göre ekoeleştirir, “edebiyat ile fiziksel çevre arasındaki ilişkinin incelenmesine” denir (Glotfelty, 1996, s. xviii). Bu durumu daha da belirginleştirmek için kimi karşılaştırmalara giden Glotfelty, feminist eleştirinin dil ve edebiyat alanında bir incelemeye gittiğinde cinsiyet odaklı bir bakışı tercih etmesi ya da Marksist eleştirinin aynı alanda araştırmalar yaptığına üretim ilişkilerine, üretim tarzlarına ve sınıfsal duruma göre hareket ederek inceleme alanını derinleştirmesi gibi ekoeleştiririnin de dil ve edebiyat çalışmalarına “yeryüzü merkezli” bir bakış sergilediğini dile getirir (Glotfelty, 1996, s. 19). Ekoeleştiririnin feminizm ve Marksizm ile kıyaslanması boşuna değildir. Bu yaklaşımlar, belirgin olan yönleriyle eleştirir türüne ait incelemelerin yaslandığı düşünsel çerçeveyi sunarken aslında tüm dünya sorunlarına politik bir tavır geliştirmiş olan yaklaşımlardır. Dolayısıyla bu kıyasla Glotfelty, ekoeleştiririnin de politik bir tavrının olduğunu belirtir (Garrard, 2016, s. 16). Oppermann’a göre ekoeleştirir, “edebiyat eleştirisi ve kuramları içinde, edebiyat ve kültür metinlerini çevreci bir bakış açısıyla yorumlayan, edebiyat ile çevre, ekoloji ile kültür arasındaki ilişkileri inceleyen tek akımdır” (2012a, s. 9). Bozulmuş olan ekolojik dengenin sosyal alana yansımalarını konu edinen ekoeleştirir, bu bağlamıyla sosyal olduğu kadar kültürel etkilere de eğilmekle bilinmelidir. Ona göre ekoeleştirir, doğa ve insanı birbirinden ayırmayan; sosyal ve biyolojik sistemlere “eşit ilgiyle” yaklaşan bir kuramdır. Bunun yanında Lawrence Buell’in ekoeleştiririyi dönemleştirecek ele almasından da bahsetmek gerekir. Oppermann’a göre Buell ekoeleştiririyi üç dalga hâlinde dönemleştirmiştir. Buell’in *The Future of Environmental Criticism* [Çevre Eleştirisinin Geleceği] (2005) adlı metninde “birinci dalga ekoeleştirir” olarak tanımladığı dönemde ekoeleştirir, doğa yazınına odaklı ve çevre bilinci oluşturmaya

yöneliktir. Bunun yanında “ikinci dalga ekoleştiri”, birinci dalganın yarattığı çevre bilincine eleştirel yaklaşarak kapsamını genişletip kültürel çevre anlayışı ile ortaya çıkmıştır. Son olarak ifade edilen “üçüncü dalga ekoeleştirir” ise, ekolojik küreselleşme olarak adlandırılır ve uluslararası alanda ekolojik eleştirinin gelişimine vurgu yapar (Oppermann, 2012a, s. 20-30).

Bir metnin ekoeleştirilmesini yapma isteği, evvela yazarın çevreye ve doğaya yönelik tutumunu belirleme ihtiyacını ortaya çıkarır. Bu tutum nasıl bir bilinçten ve hangi düşünceden kaynaklanırsa, ekoeleştirilmesini okumanın da ilgili yaklaşımla yapılacağı gerçeğini gösterir. Bu bağlamda ekoeleştirilmesini alanında yer alan yaklaşımlardan bahsetmek yerinde olacaktır. İlgili yaklaşımlar “Bolluk”, “Çevrecilik”, “Derin Ekoloji”, “Eko-feminizm”, “Eko-Marksizm ve Toplumsal Ekoloji” ve “Heideggerci Ekofelsefe”dir. *Bolluk* yaklaşımının, çevreci bir yaklaşım olarak görülemeyeceği ifade edilebilir. Serbest piyasa ekonomistleri ve dolayısıyla kapitalist üretim tarzını benimseyen liberaller tarafından sahiplenilen bu yaklaşım, “kapitalist ekonominin çevre sorunlarına çözüm getirebileceğini; örneğin nüfustaki artışın er ya da geç çevre sorunlarını ortadan kaldırabilecek zenginlik yaratacağını” ileri sürerler (Garrard, 2016, s. 36). Bu yaklaşımın en temel değini noktası çevrecilerin, çevresel tehlikeleri abarttığına dayanır. Dolayısıyla çevrenin, insanların refah seviyesini, sağlığını etkilemediği sürece pek de dikkate alınmaması gerektiği düşünülür ve çevrecilerden ciddi itirazlar alır. Bir diğer yaklaşım olan *çevrecilik*, küresel ısınma ve kirlilik gibi çevresel sorunlarla ilgilenen fakat radikal bir değişikliğe karşı olan gruplar tarafından sahiplenilmektedir. Bu gruplar doğa yürüyüşü, kamp gibi köylü/kırsal yaşam biçimine kıymet verir. Kirlilik ve doğal kaynakların sınırlı olması gibi noktalara duyarlı olan çevreciler, devlet ve sivil toplum kuruluşlarının kimi teknolojik ya da teknoloji dışı çözümlerle çevresel sorunların giderilmesini beklerler. Son yıllarda gerçekleşen organik tarımın yaygınlaşması, çevrecilerin yaptığı ticari ve siyasi baskı sonucu elde edilen kazanım olarak değerlendirilmektedir. Bir başka yaklaşım ise varlık kavramı üzerine yoğunlaşarak şiirsel dil kullanımı ve ekolojistlere ilham vermesi hasebiyle ekolojist bir yaklaşım olarak değerlendirilen *Heideggerci eko-felsefe*dir (Garrard, 2016, s. 35-57).

Doğanın ve kadının baskılanması arasında bağlantı kuran *eko-feminizm*, eylemci unsurları olan bir hareket olarak da görülebilir. Kadın ve doğa tahribatının arttığı dönemler olan 1970’lerde eko-feministler savaş, cinsel ayrımcılık ya da sınıfsal bakışları olan anlayışların doğa tahribatı konusunda kendini haklı gören anlayışlarla ortak noktalarının olduğunu öne sürmüşlerdir. 1980 ve 1990’larda akademik ve kurumsal olarak gelişim gösteren eko-feminizm, çevre ve kadın sömürsünün yanında sosyal adalet sorununun temelinde de erkek egemen anlayışın olduğunu öne sürmüştür. Erkeğe biçilen üstünlük rolüne karşı eko-feminizm, sadece doğanın ve kadının özgürleşmesi için değil, tüm baskılanmış ve sömürülmüş grupların da özgürleşme anahtarı olarak görülmüştür (Kümbet, 2012, s. 171-188). Kadınlar “doğayla, maddi, duygusal ve özel olanla; erkekler ise kültürle, maddi olmayanlar, rasyonel ve soyut olan olanla” ilişkilendirilir (Garrard, 2016, s. 37). Romanlarında

çevreci duyarlılığın daimî olduğu yazarlardan Buket Uzuner'in *Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları* serisinin ilk romanı olan *Su*, Türk edebiyatında ilk ekofeminist roman olarak değerlendirilmiştir. Uzuner'in doğaya olan bakış açısını ve doğaya olan endişelerini yansıttığı bu romanda, "SU anne rahmidir, SU doğurgandır." (Uzuner, 2021, s. 91) sözleriyle Uzuner, suyun ve kadının canlılara hayat verme noktasında benzerlik gösterdiğini vurgulamaktadır (Palabıyık, 2019, s. 49-51). Yine Latife Tekin'in *Muinar*, Oya Baydar'ın *Köpekli Çocuklar Gecesi* adlı romanları ve Gamze Arslan'ın *Kanayak* adlı öykü kitabı ekofeminist tutumun belirgin olduğu Türk edebiyatı eserlerindedir.²

Toplumsal ekoloji ve ek-Marksizm ise dolaysız bir şekilde siyasidir. Bu yaklaşımlar düşünsel temellerini Bakunin, Marx ve Engels'ten almaktadır. Toplumsal ekoloji teorisinin kurucusu ABD'li ekolojist Murray Bookchin olup kendisinin en önemli çalışması 1982 tarihli *Ecology of Freedom*'da Bookchin, ekolojik sorunların toplumsal sorunlardan ayrı okunamayacağını ifade ederek toplumsal ekoloji fikrini, geniş bir perspektiften ele alır. Ekofeminizmin önemli düşünürleri arasında Michael Löwy de başı çekenler arasındadır. Bu düşünceye göre çevre sorunları, yetersiz ve kötü barınma koşulları ya da temiz suya erişim gibi genel sınıfsal sorunlardan ayrı düşünülemez (Garrard, 2016, s. 52). Türk edebiyatında Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Nazım Hikmet gibi toplumcu gerçekçi yazarların eserlerinde ekofeminist tutumdan izler mevcuttur. Belirgin olarak ekofeminist tutumla yazılan Türk edebiyatı eserleri içerisinde ise yine Oya Baydar'ın *Köpekli Çocuklar Gecesi* adlı romanı ve Latife Tekin'in *Berci Kristin Çöp Masalları* adlı romanı sayılabilir.³

Türk Edebiyatında Çevreci Gelenek

Çevreci eserlerin başlıca özellikleri, çevre sorunlarına karşı insanlarda bir bilinç uyandırarak insanları bu sorunlarla bir anlamda baş başa bırakması, çevre sorunlarını daha da belirgin hâle getirerek insanda bir sorgulama yaratmasıdır (Topçu, 2019, s. 22). Türk edebiyatı geleneği çevreyi konu edinen eserler bakımından zengindir. İlgili zenginliğin derin ekoloji yaklaşımı ile anlamlandırılabilmesi ise bu çalışmanın öne sürdüğü bir varsayımdır. Bu nedenle "çevreci" tanımlaması 1980'li yıllardan sonra kurumsallaşan ideolojik altyapıyla siyasi görünüm elde eden hareketin etkisinde ortaya çıkan edebiyat için kullanıldığında daha ziyade bir dünya görüşü olarak algılanmalıdır. Bu bölümde derin ekoloji öncesinde çevre duyarlılığı taşıyan edebî metinler ele alınacaktır.

Türkan Topçu, *Türk Romanında Çevrecilik (1945-2015)* başlıklı doktora tezinde, edebiyatımızda otuz iki adet romanın "çevreci roman" olduğunu saptar. Çevreci romanı ise, çevrenin dekor olarak kullanıldığı romanlar değil, çevre duyarlılığı olan

² Benzer değerlendirmeler için bkz. (Balık, 2013, s. 16; Ergeç, 2020, s. 180-181; Yüksek, 2020, s. 106-107).

³ Benzer değerlendirmeler için bkz. (Sönmez, 2020, s. 397; Aytemiz, 2017, s. 462).

ve okuyucuda çevre farkındalığı oluşturan romanlar olarak değerlendirir. Halikarnas Balıkcısı'nın (Cevat Şakir Kabaağaçlı) 1946 yılında yayımlanan *Aganta Burina Burinata*'nın Türk edebiyatındaki ilk çevreci roman olduğunu saptayan Topçu, denizin ve toprağın insan düşüncesinde yer ediş biçimlerine eğilir (Topçu, 2019, s. 25). Tezde Halikarnas Balıkcısı'nın *Aganta Burina Burinata* ve *Deniz Gurbetçileri, Kaplumbağalar* adlı romanlarıyla; Fakir Baykurt'un *Tırpan*; Abbas Sayar'ın *Yulki Atı*; Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi, Al Gözüm Seyreyle Salih, Deniz Küstü, Kuşlar da Gitti, Hüyükteki Nar Ağacı*; Latife Tekin'in *Berci Kristin Çöp Masalları, Ormanda Ölüm Yokmuş, Muınar, Unutma Bahçesi*; Oya Baydar'ın *Kedi Mektupları*; Ayla Kutlu'nun *Kadın Destanı, Asi...Asi*; Reha Çamuroğlu'nun *İkiilebir*; Sema Kaygusuz'un *Yere Düşen Dualar*; Zülfü Livaneli'nin *Son Ada*; Buket Uzuner'in *İki Yeşil Susamuru, Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları: Su ve Toprak*; Faruk Duman'ın *İncir Tarihi, Bir Pars, Hüzünle Kaybolur, Köpekler İçin Gece Müziği*; Y. Haluk Aytekin'in *Son Pars: Ekolojik Roman, Son Kurtlar: Ekolojik Roman*; Gündüz Vassaf'ın *İstanbul'da Kedi ve Keremay Ata'nın Derin Darbe: Trol*; Mahir Adıbeş'in *Eşşekler Kasabası* adlı romanları çevreci roman kategorisinde değerlendirilmiştir (Topçu, 2019, s. 24-43). Bu romanlarda çevreci düşünce doğa sevgisi ve doğanın insan tarafından tahribi, hayvanların yaşam alanlarının darlığı ve yaşam koşullarının gittikçe kötüleşmesi hatta insanlar tarafından kimi hayvanların soylarının yok edilmesi, doğa ve hayvan figürlerinin gittikçe kaybolmaya yüz tutması gibi meselelerin verdiği üzüntü ile ortaya çıkmış, modern hayata yönelik öfkeli bir sorgulamanın varlığı göze çarpmaktadır. Çevre kirliliği, biyoçeşitliliğin azalması, iklim değişikliği, enerji tüketiminden kaynaklanan çevre sorunları gibi problemler, romanların başlıca unsurlarını oluşturmaktadır. Ekonomik büyüme ısrarı ve aşırı tüketimin eleştirel değerlendirildiği romanlarda, insanın bir özeleştirici yapması istenir gibidir. Bütün bu durumlar, bir çöküş alameti olarak algılanır ve ifade edilir. Zira romanlarda yer alan genel kanı, çevre sorunları ile insanın da kendi köklerinden kopmaya başlaması düşüncesine varır. Özetle Türk edebiyatına çevreci eserler kazandırmış olan yazarlarımız, kurmacanın çevre bilinci yaratmadaki önemli rolünü kavramış ve kendilerine böyle bir misyon edinerek sanatlarını icra etmişlerdir. Buna mukabil, 1980 sonrasındaki romanlarda derin ekolojinin ortaya çıkmasının da etkisiyle çevreciliğin ideolojik görünüm kazanmasının etkileri görülmektedir.

Çevreciliğin henüz ideolojik bir anlam kazanmadığı 1980'lerden önceki Türk romanında ekolojik hassasiyet barındıran yazarlar arasında Halikarnas Balıkcısı ile Yaşar Kemal'in özel bir konumu vardır. Halikarnas Balıkcısı'nın *Aganta Burina Burinata* (1945) adlı romanı, deniz tutkusu üzerine yoğunlaşır. Romanda deniz, insanların tahakkümü altına aldığı toprak kadar çaresiz değil, tersine özgür, evcilleştirilemeyen, tutsak edilemeyen yönleri ile ele alınmıştır. Hatta denizin tehlike içeren boyutu da olumlanarak içselleştirilmiştir.

“Kimi vakit limanımıza bağlı bir geminin battığını duyardık. Boğulanlar için duyulan kederi herkesin yüzünden okur, boğulanların öksüz kalmış çocuklarına sokakta rastlar, onların evlerinin önünden geçerken kadınlarının

hıçkır hıçkır ağladıklarımı duyar, batmış gemiden kurtulanların türkülerini kendi ağızlarından dinlerdim. Denizden soğumak şöyle dursun, boğulanlarla beraber bulunamadığım, denizin öfkesiyle karşılaşmadığım ve ölüm dirim savaşı da olsa denizle al takke ver külah güreşemediğim için hayıflanırdım.” (Halikarnas Balıkcısı, 1997, s. 84-85)

Toprağın sömürülmesiyle insanın ekonomik sistem tarafından teslim alınması ile birlikte özgürleşmek ve doğa ile bütünleşmek için denizle bağ kurma gerekliliği düşünceleriyle roman toplumcu gerçekçi bir çizgi de çizer (Saatçioğlu, 2016, s. 598).

Türk romanında çevreci düşüncenin üzerinde fazla durulmuyorsa da sözgelimi Yaşar Kemal yazınında tabiat ve çevrenin konu edilişi oldukça geniş yer tutmaktadır. Romanlarında özellikle Çukurova’yı anlatan Yaşar Kemal, insanın yoksulluğu gibi sistemsel sorunlardan ortaya çıkan toplumsal problemlerle birlikte destan, halk hikâyeleri ve söylenceleri gibi yerel kaynaklardan da yararlanır. Bu yerel kaynak zenginliğinin oluşturduğu edebî evren, onu doğaya sınımsız bağlı kılar. Sadece edebî hayatında değil, gazete yazılarında da çevre problemlerini dile getirerek mücadeleci bir yola başvurur. Örneğin, 1967 yılında meclise sunulan “orman vasfını yitirmiş arazilerin tarıma açılması”nı öngören yasaya karşı “Türk Milleti, Tarihinin En Büyük İhaneti ile Karşı Karşıya” başlıklı muhalif bir yazı yazar ve sert bir dille yasa koyucuları eleştirir (1995, s. 45). Romanlarında özellikle güçlü doğa tasvirleriyle edebî bir haz uyandıran Yaşar Kemal için tabiat, çocukluğundan kalan bir miras gibidir ve dolayısıyla romanlarında herhangi bir dekor olmanın çok üzerine çıkarak bir başkişi gibi görünür ve roman kişilerinin geleceğinin belirlenmesinde başat rol oynar. Yaşar Kemal romanlarında insanlığın sadece kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek doğayı kolayca katletmesi kabul edilebilir değildir. Dolayısıyla doğanın korunmasına dönük bir bilinç oluşturma amacı, romanlarında net bir şekilde hissedilir (Alpay, 2018, s. 147-157).

Yaşar Kemal’in 1951 yılında kaleme aldığı fakat 1982 yılında yayımladığı *Hüyükteki Nar Ağacı* adlı eserde tarımda makineleşme ile tarım işçilerinin yaşadığı dramı konu ederken modernleşmeyi eleştirir (Yılancıoğlu, 2021, s. 169). Sanayinin gelişimi ve fabrikalara verilen önem üzerinden insan-doğa arasındaki ilişkinin bozulmaya başladığına dikkat çeken roman, modernleşme ile birlikte doğa tahribatının normalleşmiş olmasına dikkat çeker (Alpay, 2018, s. 152). Yaşar Kemal’in *Deniz Küstü* (1978) adlı romanı, 1970’li yıllar İstanbul’unda balıkçıların ekolojik dengeyi bozması ve denizi kirletmesi meselesine dair tespitler içerir. Doğanın roman kurgusunda ana unsur olarak değerlendirildiği bu romanda balıkçıların avlanmak için kullandığı silahlar, sanayi atıkları ve insanın kâr etme hırsı eleştirilerek sadece ekolojik dengenin değil, sosyolojik dengenin de bozulmasına işaret edilir (Yavuz ve Büyükarman, 2020, s. 278). Yine Yaşar Kemal’in aynı tarihli *Kuşlar Da Gitti* (1978) adlı romanı, çevreci Türk edebiyatı açısından değerlendirmelere konu olmuş romanlardandır. İnsan dışı canlıların ekolojik tahribata maruz kalmalarına dikkat çeken romanda kuşlar, yaşanan mağduriyeti birinci derecede yaşarlar.

“Romanın, Bizansın, Osmanlıların çocukları türlü tuzaklarla, ökselerle bu kuşları yakalarlardı. Ve o günden bu yana kafeslerde, kilise, cami, havra önünde kuşlar, kocaman kafeslerde çırpınarak kurtarılmayı beklerlerdi. Bu insanlığın, kuşluğun bir geleneği olmuştu.

Günler yıllar geçtikçe dikenlik küçüldü, Şenlikköy, Yeşilköy, Ambarlı, Cennet Mahallesi, Telsizler, Menekşe, Florya, Basıncık kuruldu. Floryanın o güzelim menekşe dolu koyağına çirkinin çirkinini beton apartmanlar yıgıldılar. İşte kuşlara bu küçücük yer kaldı, denizle orman, Menekşeyle Basıncık arası ... Ve kuşlar her yıl gelip bu küçücük dikenliğe sığınmıyorlar. Geçen yıl bu dikenliğin sahibi de burasını, parselledi, metrekaresini üç yüz, beş yüz liradan okuttu yeni zenginlere ... Altına hücum gibi, arsaya hücum başladı İstanbulda ... Bir karış arsa için İstanbulun bu aç gözlü canavarları birbirlerinin gözlerini oyacak, birbirlerinin ırzlarına geçecek, birbirlerini boğazlayacak, ktır ktır kesecekler. Bir avuçluk arsa toprağı için. Gelecek yıl işte burada, şu bakır rengi dikenliğin yerinde için bulanmadan bakamayacağın çirkin beton apartmanlar, villalar yükselecek. Sokaklarında yalnız birbirlerine gösteriş yapmak, para para, yalnız para kazanmak için yaşayan, insanlıklarını unutmuş yaratıklar caka satacaklar. Otomobiller yüz elli, iki yüz kilometreyle Londra asfaltında insan ezerek buraya girecek ... Belki kuşlar çok derin, eski bir içgüdüyle buraya, o zaman kesilmiş olacak olan şu ulu çınarın üstüne, göğüne uğrayacaklar, bir an duraklayıp bir şeyler arayacak, bir şeyleri anımsamaya çalışacak, beton yığını evlerin üstünde küme küme dolaşacak, kanacak bir yer bulamayp bir uzak keder gibi başlarını alıp çekip gidecekler.” (Kemal, 2002, s. 53-54)

Romanda kişileştirilerek anlatılan kuşlarla birlikte herhangi bir insanın etrafında gelişen olayların yer almaması, romanın çevre sorunlarının oluşumunda insan türünü itham eden bir düşünceye yaslandığını ifade etmektedir (Budan, 2017, s. 18).

Türk edebiyatının çevreyi konusu hâline getiren modern dönem öykücülüğü üzerine yapılmış çalışmalar oldukça azdır. Bu durum, Türk öykücülüğünün ekoeleştirel bir okumaya ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu açıdan Sait Faik önemli bir örnek teşkil etmektedir. Modern dönem Türk öyküsünün önemli yazarlarından biri olan Sait Faik’in öyküleri, bu çalışmanın konusu bakımından oldukça mühimdir. Sait Faik’in çevre sorunlarına olan ilgisi, insanın sorumsuz ve doğa dostu olmaması ölçüsündedir. İnsanlarla birlikte ada, deniz, hayvanlar, kırlarla birlikte dünyayı bir bütün olarak görür. Sait Faik’in özellikle *Son Kuşlar* adlı öyküsü, Fethi Naci tarafından “yeşil bir öykü” olarak adlandırılır. *Son Kuşlar*, *Korentli Bir Hikâye*, *Kameriyeli Mezar*, *Tüneldeki Çocuk* ve *Havuzbaşı* adlı öykülerinde yazar, insanın sorumsuz davranışları karşısında oluşan çevresel zararları işler ve eleştirir (Aydın ve Sevinç, 2016, s. 244-252).

Türk halk şiirinin doğa ile irtibatı güçlüdür. Halk şairlerinin eserlerini ekolojik perspektifle değerlendiren çalışmalarda konuya ilişkin oldukça kapsamlı tespitler yer almaktadır: Muhammet Atasever’in *Karaca Oğlan Üzerine Ekoeleştirel Bir Okuma* adlı çalışması, şiirlerinde doğanın bütün unsurlarıyla yer edinmesinden hareketle Karacaoğlan’ın çevreci bir bilince sahip olduğu iddiasını

barındırmaktadır (Atasever, 2021, s. 153-154). Yine M. Abdülbasit Sezer ve Mustafa Yiğitoğlu'nun *Âşık Veysel'in Şiirlerine Ekoeleştirilme Bağlamında Bir Yaklaşım* adlı çalışması, Âşık Veysel'in şiirlerinde geçen doğa imgeleri ve doğaya dönük düşünceleriyle "ekolojist bir duruş sergilediği" iddiasını taşır (Yiğitoğlu ve Sezer, 2019, s. 11). Turgay Kabak'ın *Dadaloğlu'nun Şiirlerine Ekoeleştirilme Bir Yaklaşım* adlı ve Şule Döner'in *Maraşlı Âşık Derdiçok'un Şiirlerine Ekoeleştirilme Bir Yaklaşım* adlı çalışmalarında, doğanın şiirlerde resmedilişine ve şairlerin doğayla dostluk kurmasına odaklanılmıştır (Kabak, 2018, s. 36-47; Döner, 2021, s. 228-237). Uğur Başaran'ın *Âşık İsmet'in Şiirlerindeki Hayvan Kullanımı Üzerine Ekoeleştirilme Bir Değerlendirme* adlı ve Cansel Kardaş'ın *Âşık Daimi'nin Şiirlerine Ekoeleştirilme Bir Yaklaşım* adlı çalışmalarında konu alınan âşıkların gerek inançları gerek yaşam tarzları açısından çevreci düşünceye yaklaşan bir dünya görüşünü benimsedikleri ifade edilir (Başaran, 2019, s. 43-63; Kardaş, 2021, s. 77-96). Bu açıdan, âşık edebiyatında doğayla bütünleşik bir şiir dilinin olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Halk şiirinin paralelinde zengin bir türkü geçmişi de olan ülkemizde, ozanların doğa ile irtibatı her zaman güçlü olmuştur, denebilir. Olgun Yalçın, Türk sözlü geleneğini ele aldığı makalesinde özel bir çevresel ve kültürel saptamaların mevcut olduğunu belirtir:

"Göçer-evli bir yaşam geleneğinden beslenen Türk kültür ekolojisinin bu şekilde bir hayat tarzı sürdürmesi sonucu geçtiği coğrafyalardaki doğal varlıklara duyarlı olduğu, empati geliştirerek tüm yaşam formlarıyla özdeşlikler kurmuş olduğunu söyleyebiliriz... Türküler, halk müziğinin sanatsal iletişimine olanak veren folklorik yaratılar olarak metaforik anlatımlarında, imaj ve sembollerinde ekolojik bütünselliği yansıtmış olmaktadır." (Yalçın, 2020, s. 480-481)

Tabiatı olmazsa olmaz bir unsur olarak değerlendiren halk türkülerinde, insanın doğayla bir bütünleşme sağladığı görülür. Modern hayatla birlikte bu bütünleşme parçalanmış ve doğa gibi insan da bu parçalanmanın olumsuz etkilerini gerek sosyolojik gerekse psikolojik olarak yaşamıştır.

Yeni Türk edebiyatının şiir geleneği, doğa ile güçlü bağlar kurmuştur. 1920'li ve 30'lu yıllarda ürünler veren şair Ahmet Hâşim'in doğadaki insan dışı varlıkların insana hizmet etmek için yaratılmadığına varan düşünsel evreni, çevre ve edebiyat bağlamında değerlendirilebilir. Doğa ile yakınlık kuran eserlerinde insanın tabiata dönük acımasızlığını işlerken doğanın acı çektiğini ve öfkelenildiğini hissettirme niyetindedir. Hâşim'in şiirlerinde bitkiler, hayvanlar, kozmik unsurlar ve benzerleri, hayal eden, hislerini dile getiren varlıklar olarak tasvir edilir (Çağın, 2018, s. 125-126).

1940'lı ve 50'li yıllarda eserler vermiş Halil Soyuer'in şiir evreni de çevreyi konu edinerek değerlendirmeye tabi olmuştur. Sevginin başat unsur olduğu Soyuer, şiirinde doğa ile aşk arasında yakın bir ilişki kurularak lirik bir ifade yer almasına rağmen doğa tahribatını gerçekleştiren teknolojik gelişmelerin, betonlaşmış

kentlerin, çevre felaketlerinin temelinde insanı görür ve insana eleştirel yaklaşır (Değirmenci, 2022, s. 184).

1960'lı ve 70'li yıllarda eserlerinden sıkça bahsedilen şair Ahmet Muhip Dıranas'ın kimi şiirleri de ekoeleştirel bir okumayla ele alınmaktadır. Doğanın canlı bir varlık olduğunu ve insanın soyutlanamayacağını düzyazı ve şiirlerinde ifade eden Dıranas, insanın doğayı sömürü nesnesi olarak görmesine tepkilidir. Modernizmin insanı doğadan kopardığı görüşü, Dıranas'ın şiirlerine hâkimdir (Ayaz, 2022, s. 427).

Özellikle modernleşmeden sonra çevreci düşüncelerin ortaya çıkmasına mukabil, insanın kentsel yalnızlıkla baş başa kalması modern şiirin büyük ölçüde konusunu oluşturur. Bu durum, doğadan kopan insanı da dolaylı yoldan anlatma girişimi olarak görülebilir. 1980 öncesi şiirlerinde başlı başına ekolojik sorunlarla ilgilenmeyen fakat çevreci düşünceyi zaman zaman işleyerek poetikalarını genişleten şairlerden olan Garip Hareketi şairleri, bu açıdan ekolojik bir okumayı hak ederler. Örneğin Oktay Rifat, kimi zaman çevreci düşünceyi şiirlerinde bir dekor ya da unsur olmanın ötesine geçer. Rifat şiirlerinde, “çevre hakkı, çevrenin geleceğinin sorgulanması, doğanın değeri” gibi çevresel düşünceyi belirginleştirecek sorgulamalar içerisine girer. Çevreci düşünce ile şiir dilindeki edebî ifade tarzını birleştirerek ilerleyen yetkin bir ekolojik malzeme ortaya koyar. Kuşlarla yalnızlığını dindirmek istemesi, çiçeklere bakarak baharın gelişini anlamaya çalışması, doğanın sonunun insanın sonu olduğu düşüncesi gibi imgelerle Rifat, çevreci düşünceyi şiirinden eksik etmemiştir (Aksoy, 2014, s. 197-200).

Şiirlerinde doğaya oldukça fazla yer veren şairlerimizden Orhan Veli'nin şiirlerini ele alan Gülşah Dindar'a (2012, s. 90) göre Orhan Veli, “Türk şiirinde doğaya dönüşün önemli temsilcilerindendir”. Ekoeleştiri kuramlarına oldukça açık ve zengin bir söz ve düşünce varlığıyla oluşan Orhan Veli'nin şiirsel evreni, salt çevreci bir bakış ile ele alınamaz. Fakat şiirlerinde insanmerkezciliğin sorgulanması ve doğa ile insan arasındaki ilişkiyi devamlı gündeme getirmesi bakımından Orhan Veli şiiri önemli bir ekoeleştirel malzeme ortaya çıkarmaktadır.

Salah Birsal'in 1972 tarihli *Haydar Haydar* (1972) adlı şiir kitabında yer alan “Ölüyoruz Siz Güzelleşin” şiirinde ekolojik bir döngüden bahsedilmektedir. Yaşarken doğa/kültür bağlamındaki karşıtlığın durumlarından bahseder. Şiirin, “Ölüyoruz ölmekle mezarlarımızı/Süslüyoruz kuru kafalarımızla/Tırtıllar solucanlar arasında/Büzülüp yatıyoruz” dizeleri, bir yandan ekosistem içindeki döngüyü anlatırken diğer yandan da okura ontolojik bakımdan yeni bir pencere açar ve insana doğanın bir parçası olduğunu göstererek “sığ ekolojide söz konusu edilen insan/doğa ikiliğine karşı, derin ekolojinin ortaya koyduğu insan ekolojik sistemin bir parçasıdır” anlayışını paylaştığını imler. Tüketen, harcayan, yok eden insanın maddi bedeni, ölümlerle bir metamorfoza uğrayacak ve diğer canlılar gibi doğayı besleyen bir mikroorganizmaya dönüşecektir. Şiirde bunun aksini ima eden bir söylem bulunmamaktadır. Derin ekolojideki “tüm canlıların içsel değerini tanıma ve insanı yaşam ağının bir parçası olarak görme” anlayışına uygun düşen bu

eşitlenme durumu, ancak insanın ölümüyle gerçekleşmektedir. Şiirde varlıklar adına konuşan ses, bu gerçeğin görülmesini ister gibidir (Hazer, 2021, s. 44).

Derin Ekoloji Akımı ve Türk Edebiyatı

1980’li yıllardaki Türk edebiyatında görülen çevreci yönelim ile derin ekoloji akımı arasında bir bağ kurmak mümkündür. Öncesindeki tarih için ise dünyada çevreciliğin düşünsel boyuta taşınmasıyla paralel 1970’li yıllarda deneme türünde eserler veren Hikmet Birand’ın, Türk edebiyatında “derin” çevreciliğin erken habercisi olduğu söylenebilir.

Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi’nde bitki sosyolojisi alanının kurucusu olan ve Türkiye’de doğa ve doğanın korunması denildiğinde akla gelen ilk isimlerden biri olan Prof. Dr. Hikmet Birand’ın *Anadolu Manzaraları* adlı eserindeki sunuşta Tuna Ekim, Birand’ın Türkiye’de doğa koruma fikrini ilk ortaya atanlardan biri olduğunu belirtir.

“Doğa koruma fikri 1950’li yıllarda dünyanın gelişmiş ülkelerinde bile daha yeni tartışılırken ülkemizde bir avuç ormancı, ziraatçı ve nihayet o yılların en deneyimli, ileri görüşlü botanikçisi Prof. Dr. Birand, ülkemizde doğa koruma bayrağını açan öncülerden olmuşlardır. Birand, Batı’da doğa yazını olarak bilinen alanın da ülkemizde en önemli ve ilk temsilcilerindendir” (Özdağ, 2014, s. 48).

Birand’ın eşsiz eseri *Alıç Ağacı ile Sohbetler* (1996), özel bir değiniyi gerektirir. Son dönemlerde edebiyatın akademik yazına büyük bir katkı sağlayacağı fikri sıklıkla dile getirilmektedir. Birand’ın eseri, bu fikri destekleyecek bir kurgu içerir. Eserde Dikmen Alıç ile uzun uzun sohbetler eden yazar doğanın, canlıların oluşumundan Anadolu’daki bütün yörelerin bitki örtülerine, ormanlarına kadar hemen her konuyu sohbet havasında irdeler. Güçlü bir öğretici niteliğiyle var olan eser, Dikmen Alıç’ın kişiselleştirilmesiyle sohbet havasında ilerleyerek doğaya sahip olmak değil ait olmak fikrini ön planda tutar. Bu açıdan, derin ekoloji kavramının içerisinde değerlendirilecek bir metindir. Bu metinle Birand, doğa tahribatının önlenmesi için farkındalık oluşturmaya çalışmaktadır. Metin boyunca hissedilen belki de en güçlü duygu; insanın doğanın oluşumunu, geçirdiği aşamaları, geldiği noktayı detaylıca bilirse doğaya kıyamayacağına olan inançtır. Bu sebeple Dikmen Alıç’ı ile derinlemesine sohbetler edilir. İnsan, doğa için çok yeni bir tür sayılabilir ve aslında doğayı yok edecek kadar güçlü olamaz. Fakat bu bilinç, metnin aralarında saklanır. Çünkü metin, tabir yerindeyse tutkuyla bir doğa farkındalığı yaratmak için kaleme alınmış gibidir. 1968 yılında basılan *Alıç Ağacı ile Sohbetler* adlı Hikmet Birand metni, derin ekoloji düşüncesinden evvel orta çıkmış erken bir örnek olarak görülmelidir. 1973 yılında ortaya çıkan derin ekoloji kavramının 1984 yılında kurumsallaşması ve Birand’ın yeryüzü merkezli bakışı bu tartışmalardan önce edindiği bilgisi, Türkiye’deki erken dönem ekoloji çalışmalarının kıymetini ve Birand’ın bu anlamdaki değerini belirginleştirmiş olur. Birand’ın doğaya olan yaklaşımı, derin ekoloji düşüncesini hazırlayan öncü bir düşünce olarak güncelliğini korumaktadır.

Birand'ı doğa yazını alanında takip eden bir diğer yazarımız olan Ahmet Soysal, derin ekolojinin insan merkezli bakışına getirdiği eleştirilerden etkilenerek yeryüzü merkezli bakışı *Bir Ekolojistin Not Defteri* (2019) adlı metninde işler. Türkiye'nin farklı mekânlarında meydana gelen ekolojik felaketleri, insan türüne ve kapitalist anlayışa bağlayan Soysal, metniyle ekolojik bir direniş gerçekleştirme niyetindedir.

Türk romanında çevreci akımın en önemli temsilcisinin Latife Tekin olduğu söylenebilir. Latife Tekin'in ilk dönem romanlarında doğa, bir üstünlük rolü oynar. Roman karakterleri de kendilerini doğanın bir parçası olarak görmekle birlikte bu üstünlüğü kabul etmiş gibidirler. *Sevgili Arsız Ölüm* ve *Berci Kristin Çöp Masalları* adlı romanları, bu ilk dönem romanları kategorisine girerler. *Ormanda Ölüm Yokmuş* ile başlayan ikinci dönem romancılığında ise ekolojik sorunlar net bir şekilde işlenerek çevreci bilinç ortaya çıkar. Bu da genel itibarıyla modern yaşamın karşısına doğal yaşamı yerleştirerek gelişen bir çevreci bilinç olur (Balık, 2013, s. 14-15). Latife Tekin'in genel olarak çevreye gösterdiği hassasiyet, onun sanatsal üretiminin en belirgin özelliklerindedir (Yavuz, 2019, s. 258). Latife Tekin'in *Ormanda Ölüm Yokmuş* adlı romanı derin ekoloji sınıfındadır. Yazar, metindeki bir karakteri doğanın insan gibi ya da insanın doğa gibi algılanması gözler önüne serip konuşturur:

“Biz de ağaçlar gibiydik, güneşe bağlı... Güneş batınca uyumamız gerekiyordu, senin söylediğin şey, altı ay güneş vardı, altı ay yoktu gibi bir şey oluyor... Keşke fotosentezle ilgili biraz daha fazla şey bilsem, bulup okumam lazım, sanki biz de ışığı alıp bir şeye çeviriyoruz, ya da çeviriyorduk bilmiyorum, değişim böyle bir konuda oldu belki...” (Tekin, 2002, s. 178.)

Kentleşme ile artan toplumsal ve ekolojik sorunların bir çıktısı olarak çöplükle bağ kurulması, Latife Tekin'in *Berci Kristin Çöp Masalları* adlı romanında kullanılan bir motiftir. Derin ekoloji kavramının radikal bir söylem içermesinin zemini olarak görülebilecek olan bu roman, okurda bir tepkisellik oluşturmaktadır, denebilir. Romanda, çöpten topladıklarıyla yaşamını sürdüren karakterlerle birlikte doğayı tahrip eden kent insanının sınıfsal durumlarına da temas edilmiş, ekolojik ve toplumsal söylemin radikalleşmesine destek olmuştur.

2019 yılında yayımlanan Oya Baydar'ın distopik romanı *Köpekli Çocuklar Gecesi*, “insanın doğadaki tek ve en değerli varlık olduğu” düşüncesine muhalefet ederek ilerlemesi açısından güncel edebiyatımızdaki çevresel düşünce konusunda önemli bir metindir. Baydar'ın yazım dilinde, derin ekoloji kendini büyük bir başarıyla gösterir. Romanda, insanın doğa ve çevreyle olan ilişkisi ön plana alınarak ekolojik meseleler eserin bünyesiyle bütünleştirilir. Yazar, “insanın doğadaki tek ve en değerli varlık olduğu” fikrine karşı çıkar. Doğa ile insan ilişkisine sadece insan merkezli yaklaşmaz. İnsan dışındaki varlıklar da karakter olarak kurguya dâhil edilir. Aydınlık gelecek, hayvanlar ve insanların ortak çalışmasıyla kurulabilecektir. Yazarın, bütün canlıların yaşama hakkının insanla eşit olduğunu ve insanın diğer canlılardan üstün olmadığı görüşünü savunduğu anlaşılır. Hâlihazırdaki ekolojik krize dikkat çekerek kötümser bir gelecek çizilen romanda,

sürdürülebilir bir çevre anlayışının yerleştirilmesi gerektiği fikri savunulur. İnsanlığın, evrenin merkezinde olmadığı düşüncesiyle romanın kurgusu örtüşmektedir. İnsan dışındaki varlıklar da karakter olarak romana yansır ve insanın diğer canlılardan üstün olduğu fikri eleştirilir (Ergeç, 2020, s. 176-189).

Tahsin Yücel'in *Gökdelen* adlı eseri de derin ekolojiden etkilenen bir metin olarak görülebilir. Romanda, insanın doğa ile uyumu kaybetmesi yine insanın başına bela açmıştır ve insan doğadan ayrı düşünülemez:

“Evet, insanların yaşam hakkı... Daha önce de kim bilir kaç kez anlatmışımdır sana: yer düzeyinde pislikten, mikroptan, virüsten geçilmez oldu, bunlar çoğaldıkça nice kuşların, nice böceklerin, nice bitkilerin soyu hızla tükeniyor, insan sayısı da hızla azalmakta. Öyleyse, çözüm yeryüzü düzeyinden elden geldiğince uzaklaşıp gökdelenlerin temiz ortamında yaşamak gerek.” (Yücel, 2019, s. 36).

Gılgamış destanından uyarlanan ve merkezinde çevre sorunlarının olduğu *Huvava* adlı Ayla Kutlu eseri, insanın doğa ile ilişkilerini sorgulatma hedefi ile ilerler. Derin ekolojide yer alan insanın da her canlı gibi doğanın bir parçası olduğu düşüncesinden hareketle insan ve doğa arasında ayırım yapmadan sürdürülebilir, sağlıklı bir ilişki kurulması, yazarın temel referansı gibidir. Eserinde insan merkezci bakış açısının verdiği zararları göstermeye çalışırken insanın çevreye karşı temel sorumlulukları üzerine düşündüren Kutlu, doğamerkezci bir etik anlayışı savunur. Romanda *Huvava*, doğayı koruma mücadelesi verir ve “ilk çevre koruyucusu” unvanı kazanarak bir doğa kahramanına dönüşür. Yazar, çevre sorunlarına değinip geçmemiş, bu sorunların oluşum nedenlerine eğilerek bir çevre bilinci yaratmaya çalışmıştır. Ağaçların ve ormanların yok edilmesi, doğadaki diğer canlıların evsiz kalması romanın temel konusunu oluştursa da Kutlu, insan-doğa çatışması ile bir farkındalık oluşturmaya çalışır. İnsanın doğa karşısındaki tavrının yanlışlığı vurgulanırken çevre sorunlarının nedenini, insanın doğa üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmasıyla açıklar (Bulut, 2020, s. 5).

Buket Uzuner'in *Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları* serisi, derin ekoloji düşüncesinden etkilenmiştir. Uzuner'in *Uyumsuz Defne Kaman'ın Maceraları* serisinin *Su* ve diğer romanı olan *Toprak* da çevreci düşüncenin kurgunun önüne geçtiği kurmaca metindir. Bu metinler vesilesiyle yazar, çevre bilincinin gelişmesinde edebiyatın bir fırsat olarak değerlendirilmesi gerektiğini adeta fısıldar okuyucuya. İnsanın doğanın bir parçası olduğu düşüncesini edebiyat yoluyla kavrayan ve kavratın yazar bu romanlarıyla doğa ile kadın arasında bir ilişki kurarak erkek egemen toplumu sorgulama yoluna gider. Doğaya ve kadına hükmetme olarak rasyonelleşen modern toplumun eleştirisi, doğayı ve kadını bir sömürü nesnesi olarak kabul etmesini sorgulayarak ilerler. Buket Uzuner'in romanlarında feminizmin derin ekoloji düşüncesinden etkilenerek ortaya çıktığı eko-feminizm, başat unsurdur (Doğan, 2017, s. 673-692).

Günümüz Türk edebiyatının öykücülerinden olan Gamze Arslan'ın öyküleri, yine derin ekolojiden etkilenerek feminizmin ekolojik yorumu olarak ortaya çıkan eko-

feminizm bağlamıyla değerlendirilebilir. Arslan'ın *Kanayak* adlı eserinde doğa, istismar edilen edilgen bir nesne değil, karakterlerin kimlik oluşumunda aktif rol oynayan bir özne durumundadır. Eril edebiyat karşısında bir tepki olarak okunacak *Kanayak* kitabındaki öykülerle Arslan, erkek ve kadın imgesine doğa üzerinden eğilir. *O Bir Ağaçtır ki Cehennem Dibi Çıkar* adlı öyküsünde erkek, tohum imgesiyle anlatılır. İstedığı her yere tohumunu bırakan erkek, her yerde tahakküm sahibi bir nesneye dönüşür. Öyküde kadın ise, bedenindeki yaraları bir kimlik kabullenışı olarak algılamının ötesine geçerek yolunan çiçekleri ve tomurcukları yeniden canlandırma niyetindedir. Özetle, *Kanayak*'taki öykülerde bilinçli bir ekofeminist tutum mevcuttur ve bu, sanatsal üretim yoluyla metin boyunca kendini hissettirir (Yüksek, 2020, s. 106-107).

Bu açıdan günümüzde çevre bilinci ile ekolojik sorunlara eğilen önde gelen şairlerimiz Süreyya Berfe, Nazmi Ağıl ve Elif Sofya olarak sıralanabilir. Bu isimler içerisinde özellikle değinilmesi gereken şair, Elif Sofya'dır. Sofya'nın eserleri içerisinde özellikle 2014 yılında yayımlanan *Dik Âlâ* isimli eseri, özenli bir ekolojik ve ekopoetika örneği oluşturur. Genel itibarıyla Sofya'nın şiir dili, doğaya ve ekolojiye yönelik yerleşik bakışı derinden sarsacak; doğaya hükmetmek yerine onu sahiplenerek çevre sorunlarını telafi etmeye dönüktür (Ergin ve Dolcerocca, 2016, s. 297-314).

Sonuç

Alman zoolog Ernst Haeckel tarafından ilk defa kullanılan ekoloji kavramı, biyoloji biliminin sınırları içerisinde tanım bulurken, 1960'lardan itibaren yükselen Yeşil hareket vesilesiyle siyasi bir kavrama dönüşmüştür. Bu tarihlerde insanın doğa ile ilişkisi, kapitalizm koşulları nedeniyle sorgulanmaya başlamıştır. Doğaya verilen zarar, atıklar, sera gazı salımları gibi olumsuzluklar, insan ve doğa arasındaki ilişkiyi yeniden ele almayı gerektirmiş ve ekoloji, sanayileşmeye tepki olarak ideolojik bir kavrama dönüşmüştür.

Türk edebiyatının çevre ile bağı öncelikle eski Türk inancı veya inanışlarının etkisiyle oldukça kuvvetlidir. Türk insanı çevreyi kendinden soyutlayan bir anlayışa sahip olmamıştır. Genel olarak tüm halk edebiyatı ürünlerinde ve özellikle âşık şiirinde çevreye daima dekor olmanın ötesinde anlamlar yüklenmiştir. Bu etkiyle tekrar halk edebiyatı kaynaklarına dönülen yeni edebiyat döneminde çevre, yeniden merkeze alınmıştır.

Hem halk kültürü etkisi hem de Batılı çevrecilerin de etkisiyle ülkemizde derin ekoloji öncesinde erken çevreci metinlere de rastlanmaktadır. Oktay Rifat, Orhan Veli, Halikarnas Balıkcısı, Yaşar Kemal, Sait Faik gibi edebiyatçılarda doğa ve çevre, başka birtakım problemlerle/durumlarla birlikte ele alınmış ve tartışılmıştır.

1973 yılında Arne Neess tarafından ortaya konan derin ve sığ ekoloji ayrımı ve düşüncenin insan merkezli bir çevrecilikten yeryüzü merkezli bir çevreciliğe evrilişi çevreci hassasiyetle yazılan eserlerle, çevreci düşünsel alt yapıya sahip

eserler arasında bir ayrıma sebebiyet vermiştir. Bu ayrımla birlikte ise kurmaca eserleri ekolojik perspektifle yorumlayan ekoeleştirelinin gelişmesine yol açmıştır.

Türk edebiyatında 1980 öncesinde salt doğa ve çevre hassasiyeti diyebileceğimiz bir nitelik arz eden çevreci yöneliş, 1980 sonrasındaki süreçte daha bütünsel, ideolojik bir görünüme sahip olmaya başlamıştır. Söz konusu farklılaşma, derin ekolojinin insan dışındaki varlıklara atfedilen içsel değerlerin hâlihazırdaki dünyayı değiştirme yönündeki tasavvurla birleşmesinin payı büyüktür. Dolayısıyla Türk edebiyatındaki 1980 sonrası çevreci eserlerin ekolojik meselelere yönelik bir bilinç, farkındalık ve tepki oluşturma saiki ile önceki dönemden ayrıldığını ifade etmek mümkündür.

Bu kapsamda çevreci düşüncenin en önemli yazarları Hikmet Birand, Latife Tekin, Oya Baydar, Buket Uzuner, Gamze Arslan ve Elif Sofya olarak sıralanabilir. Bu yazarlar arasında denemeleriyle Hikmet Birand ve usta romancılığıyla Latife Tekin uluslararası alanda da özgün eserler vermişlerdir. Özellikle bu iki yazarımızın eserlerine odaklanmış çalışmaların uluslararası ekoeleştireli çalışmalarına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- AKSOY, Ö. (2014). *Oktay Rifat'ın şiirlerinde doğa farkındalığı: çevreci eleştiri ışığında bir okuma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ALPAY, İ. (2018). Yaşar Kemal “Hüyükteki Nar Ağacı” ile Cengiz Aytmatov “Beyaz Gemi” üzerine bir ekoeleştireli demesi. 1(2), *Journal of Anatolia and Balkan Studies*, 147-157.
- ATASEVER, M. (2021). Karaca Oğlan üzerine ekoeleştirel bir okuma. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Prof. Dr. Halil Çeçen'e Armağan Özel Sayısı, 138-156.
- AYAZ, H. (2012). *Dıranas şiirine çevreci bir yaklaşım*. İstanbul: Tudok Bildiriler Kitabı.
- AYDIN Y. ve Sevinç, Ö. S. (2016). Sürdürülebilirliğin karşısındaki engeller bağlamında Sait Faik öykülerinin çevresel sorunlar açısından sınıflandırılması ve değerlendirilmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (34), 244-252.
- AYTEMİZ, B. U. (2017). Çöplükte biten yaşamlar: Berci Kristin'den Bit Palas'a İstanbul, kirlenme ve çöp. 12(5), *Turkish Studies*, 449-462.
- BALIK, M. (2013). Çevreci eleştireli ışığında Latife Tekin'in romanları. *Acta Turcica*, (1), 1-16.

- BAŞARAN, U. (2019). Âşık İsmetî'nin şiirlerindeki hayvan kullanımı üzerine ekoeleştirel bir değerlendirme. (ed.) A. Çelik, içinde, *Ekoeleştiri Folklor ve Edebiyat İncelemeleri*, 43-63.
- BAUMAN, Z. (1999). *Çalışma, tüketicilik ve yeni yoksullar*. (Çev. Ümit Öktem) İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- BİRAND, H. (1996). *Alıç ağacı ile sohbetler*. Ankara: TÜBİTAK.
- BİRSEL, S. (1972). *Haydar Haydar*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- BM (2020). *2020 İnsani gelişme raporu-önümüzdeki sınır: insani gelişme ve antroposen*. New York: UNDP. Erişim Adresi: <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/2020-insani-gelisme-raporu> [27 Nisan 2022]
- BUELL, L. (2001). *Writing for an endangered world: literature, culture, and environment in the U.S. and beyond*. Cambridge Mass: The Belknap P. of Harvard UP.
- BULUT, F. (2020). Ekoeleştiri kuramı ışığında Ayla Kutlu'nun "Huvava: İlk Çevre Koruyucu" adlı eserine bakış. 15(2), *Turkish Studies*, 625-638.
- BUDAN, C. Y. (2017). Çevreci eleştiri bağlamında Yaşar Kemal'in Kuşlar Da Gitti romanı üzerine bir değerlendirme. 2(1), *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3-20.
- ÇAĞIN, Ş. (2018). Ahmet Haşim'de çevreci duyarlılık ve antropomorfik algılama. (18), *Yeni Türk Edebiyatı*, 111-126.
- ÇÜÇEN, İ. (2017). Derin ekoloji. Erişim Adresi: <https://yesilofke.com/wp-content/uploads/2017/02/derinekoloji.pdf>.
- DEĞİRMENCİ, H. (2022). Halil Soyuer'in şiirlerinde doğa farkındalığı: ekoeleştiri ışığında bir okuma. 6(1), *Edebî Eleştiri Dergisi*, s. 171-186.
- DİNDAR, G. (2012). Derin ekoloji hareketi ve ekoeleştiri: bir gaip şair Orhan Veli. (Ed.) S. Oppermann (2012b) içinde, *Ekoeleştiri-Çevre ve Edebiyat* (59-92). Ankara: Pheonix Yayınevi.
- DOĞAN, S. (2017). Ekoeleştiri ve Buket Uzuner'in romanları. (11), *Kesit Akademi Dergisi*, 673-692.
- DÖNER, Ş. (2021). Maraşlı Âşık Derdiçok'un şiirlerine ekoeleştirel bir yaklaşım. (4), *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 228-237.
- ERGEÇ, Z. (2020). Oya Baydar'ın Köpekli Çocuklar Gecesi adlı romanı üzerine ekoeleştirel bir okuma. 5(1), *Söylem Filoloji Dergisi*, 176-189.
- ERGİN M. ve Özen Nergiz Dolcerocca. (2016). Edebiyata ekoeleştirel yaklaşımlar: ekoşiir ve Elif Sofya. (36), *Selçuk University Journal of Faculty of Letters*, 297-314.

- GARRARD, G. (2016). *Ekoeleştiri-ekoloji ve çevre üzerine kültürel tartışmalar*. (Çev. E. Genç) İstanbul: Kolektif Kitap.
- GLOTFELTY, C. ve Fromm, H. (Ed.). (1996). *The ecocriticism reader: landmarks in literary ecology*. University Of Georgia Press.
- GLOTFELTY, C. (1996). Introduction: literary studies in an age of ecological crisis. [Ed.] C. Glotfelty ve H. Fromm, içinde, *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (xv-xxxvii). University Of Georgia Press.
- GÜLLER, K. (1995). Şamanizm ve animizm'in Anadolu kültürüne yaptığı bazı etkiler üzerine düşünceler. 1(2), *Öneri Dergisi*, 159-162.
- Halikarnas Balıkcısı (1997). *Aganta burina burinata*. (Sekizinci Basım), İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- HAZER, G. (2021). Doğa şiirinden eko-şiire: şiirde ekolojik içerik ve Salah Birsal'ın bir şiiri üzerine çözümleme. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. (26), 27-46.
- KABAK, T. (2018). Dadaloğlu'nun şiirlerine ekoeleştirel bir yaklaşım. *11(21), Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 36-47.
- KARDAŞ, C. (2021). Âşık Dâimi'nin şiirlerine ekoeleştirel bir yaklaşım. (100), *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 77-96.
- KEMAL, Y. (1995). *Ustadır arı*. (yay. haz. Alpay Kabacalı), İstanbul: Can Yayınları.
- KEMAL, Y. (2002). *Kuşlar da gitti*. (Yedinci Basım), İstanbul: Adam Yayınları.
- KÜMBET, P. (2012). Ekofeminizm: kadın, kimlik, doğa. S. Oppermann (2012b) içinde, *Ekoeleştiri-Çevre ve Edebiyat* (171-206). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- NAESS, A. (1994). Derin ekolojinin temelleri, (der.) G. Tamkoç içinde, *Derin Ekoloji* (s. 9-16). İzmir: Ege Yayıncılık.
- OPPERMANN, S. (Ed.). (2012a). Ekoeleştiri: çevre ve edebiyat çalışmalarının dünü ve bugünü. S. Oppermann (2012b), içinde, *Ekoeleştiri-Çevre ve Edebiyat* (9-57). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- ÖZDAĞ, U. (2014). *Çevreci eleştiriye giriş*. Ankara: Ürün Yayınları.
- PALABIYIK, B. (2019). *Türk edebiyatı'nda 1980 sonrası kadın yazarların romanlarında çevreci feminizm*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- RUECKERT, W. (1996). Literature and ecology: an experiment in ecocriticism. [Ed.] C. Glotfelty ve H. Fromm, içinde, *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (105-123). University Of Georgia Press.

- SAATÇIOĞLU, E. (2016). Halikarnas Balıkcısının *Aganta Burina Burinata* romanını ekoeleştirel bakışla okumak. 14(1), *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 581-600.
- SÖNMEZ, Ü. Ş. (2020). Bir ekodistopya olarak Köpekli Çocuklar Gecesi'nde ekomarksizmin izleri. 60(1), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 389-424.
- TEKİN, L. (2002). *Ormanda ölüm yokmuş*. İstanbul: Everest Yayınları.
- TOPÇU, T. (2019). *Türk romanında çevrecilik (1945-2015)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- TOSKA, S. (2017). *Ekokurgu-ekolojik sorunların çözüm yolu olarak edebiyat*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- UZUNER, B. (2021). *Uyumsuz Defne Kaman'ın maceraları: su*. (16. Basım), İstanbul: Everest Yayınları.
- YALÇIN, O. (2020). Türk kültürü sözlü şiir geleneğinde ekolojik boyut: derin ekoloji yaklaşımı bağlamında eko-eleştirel çözümleme. 26(103), *Folklor/Edebiyat*, 463-482.
- YAVUZ, Y. (2019). Edebiyat ve ekoeleştiri: Latife Tekin'in Manves City ve Sürüklenme adlı romanları. 3(3), *Edebi Eleştiri Dergisi*, 245-259.
- YAVUZ, M.; Ardalı Büyükarman, D. (2020). Yaşar Kemal'in Deniz Küstü isimli romanına ekoeleştirel bir yaklaşım. (21), *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 267-279.
- YAYLI, H., ve Çelik, V. (2011). Çevre sorunlarının çözümü için radikal bir öneri: derin ekoloji. (26), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 369-377.
- YILANCIOĞLU, S. S. (2021). Yaşar Kemal'in yazın dünyasında doğa etiği: deniz ve toprak. (39), *Frankofoni*, 163-171.
- YİĞİTOĞLU, M., ve Sezer R, M. A. (2019) Âşık Veysel'in şiirlerine ekoeleştiri bağlamında bir yaklaşım. 7(14), *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 568-579.
- YÜCEL, T. (2019). *Gökdelen*. İstanbul: Can Yayınları.
- YÜKSEK, Y. Y. (2020). Beden, ses ve koku: Gamze Arslan'ın Kanayak kitabındaki öykülerin ekofeminist okuması. *Monograf Edebiyat Eleştirisi Dergisi*, 92-108.